

ביקורת מהותנית של מיסטר גרין, בן-גוריון, על יהודי סלוניקי

יצחק בצלאל

בדיווח האמפתי של חזקל צבי קלצל על יהודי סלוניקי בשנת 1911, שחלקים ממנו הובאו במאמרה של יהודית דישון בפעמים¹, 107, מוזכר בנימת לגלוג כלשהי אחד מיסטר גרין – צעיר יהודי רוסי אשר 'מתוך כיסו היה מוציא שבעה עיתונים עבריים שונים. איתו יהיה ניתן לדבר רק לאחר שיבלע את כולם, מן המילה הראשונה ועד למילה האחרונה. אז ייפך האיש השתקן הזה לדברן ויספר בעברית מהירה המבלבלת את החושים על הוויכוחים החדשים ביותר של "פועלי ציון" בבית העם ביפו.¹ לא צוין במאמר כי מיסטר גרין דגן הוא דוד בן-גוריון. קלצל גם לא פירט את דעותיו של מיסטר גרין ולא הזכירו בהמשך, וחבל. שכן שהייתו של בן-גוריון בסלוניקי ודעתו על יהודיה הן סוגיה מאלפת שראוי לדון בה, במיוחד בהשוואה לדברי קלצל בנדון ולמאמרה של גילה הדר באותה חוברת, על פועלות הטבק היהודיות בעיר.²

בן-גוריון התגורר בסלוניקי כשנה ובה התכונן ללימודי משפטים, למד שפות, ניסה לכונן סניף של 'פועלי ציון' ועסק בפעילות מפלגתית. על סלוניקי ויהודיה הוא כתב לא מעט באותה שנה, באיגרות אישיות ובמספר מאמרים שפרסם ב'האחדות'. בשל מקומו של בן-גוריון בתולדות ישראל, יש עניין רב בדבריו אלה על הקהילה הספרדית הגדולה והמרכזית באותו זמן, שהם לרוב ביקורתיים ואף מהותניים.

קודם שאביא מדבריו על יהדות סלוניקי, אביא מביקורתו על היהדות הספרדית כולה. לדבריו: 'יהדות זו ירדה כה פלאים עד שאין בתוכה היום אף אחד שיהא ראוי ומוכשר למלא את התפקיד הגדול הזה של באיכוה העם [בבית הנבחרים העות'מאני]. החיים בתוך עם פראי, הקריעה משאר העם והחינוך המזיק של ה"אליאנס" דילדלו את צאצאי ר' יהודה הלוי ובן מימון. באותו הקשר הוא כתב ביקורת בוטה יותר על קהילת סלוניקי:

זו המטרופולין של היהדות הספרדית... והקהילה העברית היותר גדולה עשירה ומפותחת בתורכיה... גילתה את כל רשלנותה, אפיסות כוחה, ריקנותה ודלותה הרוחנית... האמנם כל כך נחרבה, נדלדלה, נתרוקנה, היהדות הספרדית מבלי יכולת להודעזע אף ב"יום הדין"?!...³

1 דישון. הציטוט מעמ' 56.

2 הדר.

3 בן-גוריון. מכתביו מסלוניקי: שם, עמ' 171-231, ומהם הפרטים כאן על שהייתו בעיר. הציטוט הראשון: שם, עמ' 194; הציטוט השני: שם, עמ' 200. הדברים פורסמו גם ב'האחדות'. בן-גוריון פרסם כמה מאמרים ב'האחדות' על סלוניקי, ועיקרם פורסם בקובץ איגרותיו.

בןגוריון, כמו מפלגתו 'פועלי ציון', ייחס חשיבות למעורבותם של יהודי סלוניקי בפדרציה הסוציאליסטית ובתנועה המקצועית של הפועלים בעיר זו. הוא מתח ביקורת חמורה על היהודים בפדרציה זו בשלושה ענייני יסוד. ראשית, על התנכרותם ללאומיות העברית, או בלשון אחר – לציונות. לדבריו: 'עמוק עמוק בלבם ניטעו ניצני ההתבוללות באופן אינסטינקטיבי עליידי החינוך האליאנסי ויש בהם ניגוד טבעי לכל דבר שמזכיר רק את צורת הלאומיות העברית. לדידם כל דבר "לאומי" פסול למפרע'. אמנם דעתו על 'התבוללות' אינה חד'משמעית, כי באותו מכתב הוא ציין: 'אי אפשר להגיד עליהם שהם מתבוללים בהכרה – ומה כשפה התבוללות זו היא פשוט אי אפשרית'. מעט קודם לכן הוא כתב: 'הפדרציה שלנו, היהודית, מנהלת פוליטיקה אנטי־לאומית חריפה, כמעט הייתי אומר אנטי־יהודית... והם משחיתים גם את ה"גויים" המעטים הנמצאים בפדרציה'. ועוד שם: 'והציונות היא אצלם סמל הקלריקליות והבערות והריאקציה'.⁴

שנית, נוסף על התנכרותם, לדעתו, ללאומיות היהודית, בןגוריון מתח ביקורת על תודעתם הסוציאליסטית שלפי הגדרתו היא 'פסידו אינטרנציונלית'. לדבריו: 'האנשים האלה, שהחינוך האליאנסי והסביבה הסלוניקאית הריקה והמסחרית גידלו וטיפחו אותם, בטוחים שכדי להיות לסוציאליסטי די לחדול להיות יהודי – וזאת היא לדידם כל התורה כולה'. עוד לדבריו, הם מתייחסים בלעג ושנאה 'לכל ענין חברי', כלומר חברתי.⁵

שלישית, בןגוריון אפיין אותם כחסרי בינה וחסרי הכרה עצמית. לדבריו: 'הפדרציה בסלוניקי היא כוח עצום מאוד – שאין [בהם] אף נצנוץ של הכרה עצמית חפשית'.⁶ כללו של דבר, בןגוריון מתח ביקורת חמורה על יהדות סלוניקי בכללה ועל היהודים בפדרציית הפועלים בתוכה, ביקורת שהיא מהותנית בחלקה, כאשר הוא מייחס להם תכונות קבועות כביכול. בחינת דבריו אלה לאור הסקירה של קלצל והמחקר של הדר, שדבריהם מיוסדים על עובדות לרוב, מראה בעליל עד כמה חסרת יסוד היא ביקורתו. אמנם יש מאמרים נוספים המפריכים את ביקורתו (ראו להלן), אך המידע המובא כאן הוא מהשנה שבה התגורר בןגוריון בסלוניקי. ואף זו, בעיר זו הוא היה, כדבריו, 'לגמרי בודד' ויתלוש מהחיים פה; עסוק בלימודיו, חף מידיעה של לשונות היהודים ולשונות הגויים בה, וזר לתרבות היהודיה ולאורחות חייהם.⁷ גם רקע זה מלמד על היסוד העובדתי הרופף בביקורתו.

לעומת זאת קלצל שיבח את יהודי סלוניקי כיחידים וכקהילה. הוא ציין את 'יופיים המיוחד והופעתם האצילית... קומה גבוהה ויציבה, גאה... שלא ראיתי כדוגמתם מעולם'. אלה אנשים מגזע מיוחד גא ואוהב חיים. החיים היהודיים בסלוניקי מיוחדים במינם לדבריו, היהודים למרות היותם תחת שלטון זר עושים בעיר כבתוך שלהם. הנמל מושבת בשבת, עד כי סבלים יהודים סירבו לאדמירל תורכי לטעון פחם ביום השבת, אלא אם כן יורה על כך הרב הראשי.

4 הציטוט הראשון והשני: שם, עמ' 205; הציטוט השלישי והרביעי: שם, עמ' 191, כולם באיגרות אל יצחק בןצבי.

5 הציטוט הראשון: שם, עמ' 193; השני והשלישי: שם, עמ' 191, כולם באיגרת אל בןצבי.

6 שני הציטוטים: שם, עמ' 198, באיגרת אל בןצבי.

7 על בדידותו וזרותו הוא חזר וכתב באיגרותיו מסלוניקי. הציטוטים: שם, עמ' 171.

קלצל סבר שיש לציין עובדה זו לקורא היהודי בעולם כדי שיוקוף את קומתו ותתעורר בו גאווה לאומית. הוא תיאר בפירוט את השבת בסלוניקי על השילוב של קודש וחול בה: שוב הדייגים היהודים ממרחקים כדי לשבות בעיר, השבתת החנויות, המסחר והנמל, הליכה בקבוצות לבתי הכנסת; ופעילויות חולין – הליכה בשבת בבוקר להרצאות הרבות שהתקיימו באגודות, בארגונים ובמועדונים יהודיים מרובים, ישיבה בבתי כפה, הליכה לקולנוע ושיולים מחוץ לעיר. קלצל ציין גם פעילות עברית וציונית בסלוניקי, במיוחד סביב בית הספר העברי של חברת 'העזרה'. יהודי סלוניקי ראו במחנך העברי יצחק אפשטיין מארץ־ישראל 'את מלכה הבלתי מוכתר'.⁸ בתקופה זו עסק בפעילות עברית וציונית בסלוניקי גם הרב הראשי שלה, ר' יעקב מאיר, לשעבר החכם באשי של ירושלים. עוד ציין קלצל את פועלו הציוני של דוד פלורנטין, שבין היתר דיבר על הצורך לייסד ספרות של חוברות בספניולית שתעסוק בבקיעות יהודיות מודרניות.⁹ כללו של דבר, קלצל ראה את דמות היהודי הסלוניקאי כמנוגדת לזו של היהודי באירופה, ובראותו את יהודי סלוניקי הוא 'נזכר כעס ובבושה ביהודי צפון אירופה ובתבנית דמותם האומללה של יהודי מזרח אירופה הגרים בערים הגדולות'. הוא ראה בחיי היהודים בסלוניקי 'דבר שיש בו תקוה לעתיד העם היהודי'.¹⁰ יהדות סלוניקי המשתקפת בסקירתו של קלצל שונה אפוא לחלוטין מזו שבדברי ברגוריון.

על היהודים בתנועת הפועלים בסלוניקי ופעילותם בה, במיוחד פעילותן של היהודיות, בשנים אלו, אנו למדים מהמאמר מאת גילה הדר. לדבריה, לא זו בלבד שהיהודים היו הרוב המוחלט והיסוד המוביל בתנועה זו אלא גם פעילותם הייתה מיוסדת על אידאולוגיה ועל שמירת הזהות היהודית וכללה היבטים תרבותיים ואמנותיים.

הפדרציה הוקמה בשנת 1908 כארגון־ג של בני לאומים שונים והייתה לה 'השפעה עצומה מאוד על המוני הפועלים והמוני העם' היהודים, בד בבד הוקמו איגודים מקצועיים, ובשתי התנועות בלטו ביותר היהודים. 90-95 אחוזים מחברי הפדרציה וכן ארבעה מתשעת מייסדיה היו יהודים ובהם מנהיגה אברהם בן ארויה, אחד עשר ראשי איגוד פועלי הטבק היו כולם יהודים, 95 אחוזים ממשתתפי תהלוכת אחד במאי בשנת 1911 היו יהודים. פועלי הטבק ופועלות הטבק היו הקבוצה הרדיקלית ביותר בין האיגודים המקצועיים והמובילה את המאבק הסוציאליסטי בסלוניקי. הפעילות המקצועית המפליאה של פועלות הטבק היהודיות, שהייתה רצופה מאבקים נחרצים ושבתות, לבדן או בשותפות עם גברים, מנוגדת לתדמית של היהודי הספרדי, וודאי של הספרדייה. אציין כמה היבטים ערכיים ותרבותיים בפעילותם. פועלות טבק יהודיות מנעו עבודה בשבת במפעל כפי שרצה בעליו היהודי ואיימו לשבות, והבעלים נסוג מהחלטתו. במקביל שבתו פועלים יהודים במפעלי טבק בבעלות גויים, הקהילה היהודית רוב העיר ר' יעקב מאיר נרתמו למאבק זה, ורעיון העבודה בשבת נגנו. מאבקן,

8 דברי קלצל ראו: דישון. שני הציטוטים הראשונים: שם, עמ' 44, ויש עוד הרבה כמותם. השבת בסלוניקי מתוארת בחלקים רבים של דבריו. הסיפור על האדמירל: שם, עמ' 47. על החינוך העברי ועל הציונות: שם, עמ' 56-62, ושם גם על פועלו של אפשטיין, הציטוט עליו: שם, עמ' 58.

9 על הרב מאיר: שם, עמ' 60; על פלורנטין: שם, עמ' 58-59, והציטוט: עמ' 59.

10 הציטוט הראשון: שם, עמ' 46. הציטוט השני (מדברי דישון): שם, עמ' 43.

שכלל גם התרמת כספים, לרבות תרומות שלהן עצמן, היה מלווה בהשתתפות בשיח הפוליטי, הציבורי והאידאולוגי אשר הנשים באירופה שימשו לו דגם. חלק קטן מהן השתתפו בפעילות הפוליטית הסוציאליסטית. האיגוד המקצועי של פועלי הטבק עסק גם בפעילות תרבותית מגוונת, וכאן יצוינו: פתיחת ספריות ציבוריות, ארגון שיעורי ערב שבהם למדו הפועלות קרוא וכתוב בלדינו, היסטוריה ובריאות, ופעילות תאטרון קהילתי בלדינו. לתאטרון זה הייתה מגמה חינוכית, הוצגו בו מחזות יהודיים ('הדיבוק'), מחזות הווי מקוריים ומחזות עם מסר חברתי סוציאליסטי.¹¹ העובדות המתוארות במחקר זה מפריכות אפוא את אפיוניו של בן-גוריון, שלפיהם היהודים בתנועת הפועלים בסלוניקי התנכרו ללאומיות העברית עד כדי נקיטת מדיניות אנטייהודית, ניכרו בהם ניצני התבוללות, היו בורים בידיעת הרעיון הסוציאליסטי והיו חסרי בינה ומשוללי הכרה.

אסיים בשתי הערות. האחת, מצויים מקורות ומחקרים רבים על יהדות סלוניקי, ביותר על חיי הקהילה, על הפעילות הציונית והעברית וגם על תנועת הפועלים בה, לרבות דברים מאותה תקופה מאת חבריו של בן-גוריון, יצחק בן-צבי ורחל ינאית, וכמעט לא נמצא בהם ביקורת גורפת כזו שבדבריו. מעניינים במיוחד הזיכרונות של אברהם בן ארויה על תנועת הפועלים היהודית בסלוניקי, שבראשה עמד, כגון דבריו שהיו קווי דמיון וקשרים בין תנועתו למפלגת ה'בונד' במזרח אירופה.¹² מכלל דבריהם מצטיירת תמונה שונה בנדון.

השנית, אין כוונת דבריי שביקורתו של בן-גוריון בנדון אפיינה את עמדתו כל חייו או שדבריו כוונו כלפי הספרדים והמזרחים כולם. כך מאוחר יותר הוא כתב על יהדות סלוניקי בנימה חיובית, ובתקופה הנדונה צידד במתן שוויון לתימנים בהתיישבות.¹³ ואף על פי כן ראוי לציין עד כמה מופרכת ביקורתו שהובאה לעיל. בשל תפקידו המרכזי בתולדות ישראל, השאלה עד כמה השפיעה עמדתו הביקורתית על מעורבותו בענייני הספרדים והמזרחים במהלך תפקידיו הרבים היא עניין למחקר נרחב.

11 הגוונים על תנועת הפועלים ופרטי מאבקן של עובדות הטבק הם ממאמרה של דר. יש תנונים אחרים – ואין צורך לפרט. השתתפותן בשיח הפוליטי: שם, עמ' 16-17; הפעילות התרבותית והאמנותית: שם, עמ' 26-27.

12 על היהודים בסלוניקי, תולדותיהם, אורחות חייהם, הפעילות התרבותית, החינוכית, הציונית והעברית בתוכם ועל עיתונות הפועלים ראו: שאלוניקי. וכן מאמר מאת יצחק בן-צבי, שם, 'התנועה הסוציאליסטית בשאלוניקי', עמ' 132-133. דברי הערכה על הקהילה מאת אישים יהודים – בהם בן-גוריון ו' קלוצל: שם, עמ' 249-251; על דוד פלורנטי: שם, עמ' 267. עוד על היהודים בסלוניקי בתחומים אלה ראו: רקנטי – בכרך א: א"א בן ארויה, 'ראשית התנועה הסוציאליסטית בין יהודי שלוניקי', עמ' 309-320; בכרך ב: רחל ינאית בן-צבי, 'ביקורי בשלוניקי ופגישותי עם שלוניקאים', עמ' 417-421.

13 על יהדות סלוניקי: דוד בן-גוריון, 'עיר יהודית שלא היתה כמוה בעולם' (מכתב משנת 1970), רקנטי, ב, עמ' 415-416. על התימנים לדוגמה: דוד בן-גוריון, 'חוקה אחת', 'האחדות (תרע"ב)', חוברת 25-26, עמ' 1-4.

קיצורים ביבליוגרפיים

בן־גוריון דישון	דוד בן־גוריון, אגרות, א, תל־אביב תשל"ב יהודית דיִשון, 'סלוניקי היהודית בעיני נוסע יהודי־גרמני בראשית המאה העשרים', פעמים 107 (תשס"ו), עמ' 39-65
הדר	גילה הדר, 'כרמן בסלוניקי: מיגדר, משפחה ומאבק בקרב פועלות טבק יהודיות', פעמים 107 (תשס"ו), עמ' 5-37
רקנטי	דוד א' רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי: גדולתה וחורבנה של ירושלים דבלקן, א-ב, תל־אביב תשל"ב-תשמ"ו
שאלוניקי	שאלוניקי עיר ואם בישראל, תל־אביב תשכ"ז